

TÜRKİYE'DE MANEVİ DESTEK HİZMETLERİNİN KURUMSALLAŞMASI¹

Bedrettin KESGİN², Metin ERDEM³

Geliş: 23.05.2018 / Kabul: 11.09.2018

DOI: 10.29029/busbed.426280

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de, kurumlarda uygulanan manevi destek hizmetlerini incelemektir. Bu kapsamda dört alan belirlenmiştir. Bunlar, aile ve sosyal politikalar, adalet, sağlık ve din hizmetlerinin yürütüldüğü alanlar şeklinde ele alınmıştır. Bu alanlarda, manevi destek hizmetlerinin kurumsallaşma süreci ve kurumlarda uygulanan manevi destek hizmetleri ele alınmıştır. Ayrıca bu alanlarda, manevi destek hizmetlerinin tarihsel süreci de incelenmiştir. Yine, bu dört alanda manevi destek hizmetlerine yönelik neler yapıldığına dair cevaplar aranmıştır. Elde edilen veriler sonucunda, bu alanlarda hizmet veren kurumlarda manevi destek hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütüldüğü belirlenmiştir. Ayrıca, bu kurumlarda, 2000’li yılların başına kadar manevi destek hizmetlerinin din temelli yürütüldüğünü ancak bu tarihten sonra bu uygulamaların kısmen dinden arındırılıp manevi destek hizmet merkezli anlayış ile sürdürüldüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Hizmet, Sosyal Hizmet Kurumları, Maneviyat, Manevi Destek Hizmetleri, Kurumsallaşma

- 1 Bu çalışma 9-11 Mart 2018 yılları arasında Mardin’de gerçekleşen “1. Uluslararası İKSAD Sosyal Bilimler Kongresinde” sunulmuştur.
- 2 Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, bedrettink@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9812-8966>.
- 3 Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, metin.erdem.21@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9192-6102>.

INSTITUTIONALIZATION OF SPIRITUAL SUPPORT SERVICES IN TURKEY

Abstract

The aim of this study is to investigate spiritual support services implemented in institutions that are related to social work. In this context, four institutions were determined to be investigated. These institutions are affiliated with family and social policy, justice services, health service and religion service. Institutionalisation of spiritual support services and what kind of spiritual support services are implemented in these institutions are examined. Historical process of spiritual support services in these institutions are handled. Moreover, what are being implemented relating spiritual support services are investigated. According to the results spiritual support services are performed by Religious Affairs Directorate. Furthermore, it was seen that until 2000’s spiritual support services were conducted on religion basis, after that date these services have partly been split from religion and implemented as spiritual support services.

Keywords: *Social Work, Social Work Institutions, Spirituality, Spiritual Support, Institutionalization*

Giriş

Günümüzde bireyin yaşadığı en büyük sorununun kendisine, topluma ve doğaya karşı yaşadığı “yabancılaşması” olduğu düşünülmektedir. Modern dünyada bireyin, hayata dair “anlam (mana)” ve “amaç” kaybetmesi bu sorunun temel kaynağını oluşturduğuna dair görüşler vardır. Bu nedenledir ki, Batı (Avrupa ve Amerika)’da son yarım yüzyıldır sosyal bilimlerde bu sorunun çözümüne yönelik arayışlar olduğu görülmektedir. Ayrıca Batı’da sorunun çözümünde tamamlayıcı olarak kişilerin manevi/metafizik duygularının tekrardan kazanması gerektiği üzerine çalışmalar yürütülmektedir.

Bu nedenle, 1950’li yıllardan itibaren, diğer sosyal bilimler alanı gibi sosyal hizmet disiplininde manevi destek hizmetlerinin önem kazandığı görülmektedir. Böylelikle bireyin “mana” ve “amaca” yönelik yaşadığı acı ve kaygı, kişiye anlam duygusu kazandırarak, bu sorunlar minimize edilmeye çalışılmaktadır.

Bu ihtiyacın doğmasının temel sebebi, sosyal hizmet disiplinin müracaatçılarının manevi duygularından kaynaklanan sorunlara bir noktadan sonra cevap verememesidir. Çünkü modern bilim çoğu yerde bu sorunları patolojik bir rahatsızlık olarak gördüğünden dolayı vakayı doğru okuyamamaktadır. Bu yüzden manevi destek hizmetlerinin gerekliliğine dair gelişmeler yaşanmaktadır. (Needlemann vd., 2000;akt. Şirin, 2014: 55). Manevi destek hizmetleri, kişinin/hastanın manevi

duygusunu da ele alarak bireyi biyopsikososyol yönün yanında manevi yönünde de ele alınması gerekliliğini belirtmektedir. Bu yaklaşım biçimi de müracaatçıyı olumlu anlamda etkilemektedir.

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, manevi destek hizmetleri bir dini destek hizmeti değildir. Manevi destek hizmetleri, dini konularda yaşanan sıkıntıları da içine alarak, birlikte daha kapsamlı çalışmalar yürütür (Wise, 1951: 12). Bu kapsam yaşama dair hayatın anlamını ve amacını kaybetmiş veya olumsuz anlamda etkilenmiş tüm bireylerle ilgilenmeyi konu edinmiştir. Bu doğrultuda manevi destek hizmetleri uygulayıcıları, bireylere parçacı bir şekilde yaklaşmayıp, onları bütüncül (holistik) bir şekilde ele almaktadır (Schlauch, 1985: 223). Yani bireyin psikososyal ve fiziksel boyutunun yanı sıra manevi boyutunu da kabul edip bu dört boyutta bireye yaklaşmaktadır. Manevi destek uygulayıcıları, müracaatçıları hiçbir şekilde yönlendirmeye değil, aksine onları etkilememeye çalışmaktadır. Sadece bireylere kendi gerçeklerini ve manevi dünyalarını keşfetme yönünde yardımcı olmakta ve bireylerde yaşanan kimlik sorunlarını çözmeye çalışmaktadır. Bu sorunu çözmeye çalışırken de bireylerin manevi ve dini inançlarından yararlandığı gibi sosyal hizmet, psikoloji, antropoloji gibi bilimlerinden de yararlanmaktadır (Lynch, 2002: 1).

Son yıllarda sosyal hizmet disiplininde maneviyat temelli bir çok çalışma (Seyyar, 2008; Çekin, 2014; Yeşilkayalı, 2016; Erdem ve Kesgin, 2017, Apak, 2017; Apak, 2018) üretilmiştir. Ancak bu çalışmalarda, sosyal hizmet perspektifiyle kurumlarda yapılan manevi destek hizmetleri incelenmemiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, sosyal hizmet kurumlarında, manevi destek hizmetleri boyutunun hangi boyutta olduğunu incelemek olmakla birlikte, manevi destek hizmetlerinin, sosyal hizmet meslek ve disipliniyle olan ilişkisini açıklamayı amaçlamaktadır. Bunun yanında diğer amacı ise, manevi destek hizmetlerinin Türkiye’de ne tür süreçlerden geçtiğinin, tespit etmek ve alanda sunulan uygulamaları değerlendirmektir.

1. Aile ve Sosyal Politikalar Alanında Manevi Destek Hizmetleri

Korunmaya muhtaç çocuklarda, yaşlılarda ve diğer bireylerde özel durumlarından dolayı ortaya çıkan birçok psiko-sosyal sorun varlığını hissettirmektedir. Bu sorunların giderilmesi noktasında verilen temel bakım hizmetleri ve sosyal hizmet uygulamaları tek başına yeterli olmamaktadır (Bayraktar, 2007: 144). Buna ilave olarak her bireyin bazı manevi gereksinimleri vardır. Bunlar; hayatın anlamı, amacı, önemi gibi gereksinimlerdir. Bu doğrultuda hayatlarında kriz yaşayan fertlerde sevgi, güven, güvenlik, ölüm korkusu, güçlü olma, ait olma, kabul görme, saygı görme gibi manevi gereksinimlerin de ortaya çıkmasına neden

olmaktadır. Bu ihtiyaçlar tüm insanlar için temel ve özeldir. Bu gereksinimlerini karşılamak için insanlar ya insan-insan ilişkisi veya insan-yaratıcı ilişkisi kurarlar (Ergül ve Bayık, 2004: 37-38).

Bu sebeple bu başlık altında aile ve sosyal politikalar alanında uygulanan manevi destek hizmetleri tarihsel süreci ele alıp bunun yansira bu alanda manevi destek hizmetlerine yönelik uygulamaları incelemektir.

1.1. Manevi Destek Hizmetleri Çerçevesinde Yapılan Düzenlemeler

- SHÇEK⁴ ve DİB (Diyanet İşleri Başkanlığı) arasında ilk kez 5 Aralık 1989 tarihinde Din Hizmetleri Daire Başkanlığının 12/1/232/1393 sayılı yazısı ile ilk uygulama başlamıştır. 27.07.1989 tarihinde de 12.1/166/857 sayı ile yayınlanan 74 no’lu genelgede il müftülüklerine ve SHÇEK’e bağlı kurum ve kuruluşlara bunu bildirmesiyle hayata geçmiştir (Kodaman, 2012: 205).

- 2007 yılında SHÇEK ve DİB arasında protokol yapılmıştır. 26.10.2011 tarihinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı yeniden revize edilmiş ve DİB’in bu hizmetleri oluşturduğu Dini Rehberlik Daire Başkanlığı eliyle yürütülmüştür (Din Hizmetleri, 2016: 66).

- DİB ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu arasında 26.02.2007 tarihinde iş birliği protokolü imzalanmıştır (DİB, 2009: 283).

- Gençlik ve Spor Bakanlığı ve DİB arasında iş birliği protokolü imzalanmıştır (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016: 61).

- 2012 yılında il müftülükleri bünyesinde oluşturulan ve içlerinde Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü temsilcilerin de bulunduğu sosyal hizmet komisyonları kurulmuştur (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016: 66).

- 26 Haziran-5 Temmuz 2015 tarihleri arasında DİB ve diğer kamu kurumları arasında oluşturulan protokoller ile Çocuk Destek Merkezlerinde barınan çocuklara yönelik çalışmalar hazırlanmıştır (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016: 63).

- 26-27 Aralık 2015 tarihlerinde Gençlik ve Spor Bakanlığı ve DİB arasında iki günlük çalıştay yapılmıştır. Bu çalıştaydan sonra KYK yurtlarına sürekli bir personel görevlendirilmesine, gençlik merkezleri ve gençlik kamplarına başkanlığın personellerinin aktif katılımına karar verilmiştir (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016: 62).

4 SHÇEK (Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu) 2011 yılında yayımlanan 633 s - yılı Kanun Hükmünde Kararname ile ilga edilmiştir. Kanun ise Sosyal Hizmetler Kanunu ismini almıştır.

1.2. ASPB (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı)'ye Bağlı Kurumlarda Kalan Çocuklara Uygulanan Manevi Destek Hizmetleri

Manevi destek hizmetlerinin ve uygulamaların temeli ve gayesi, manevi destek hizmetleriyle yakından ilişkili olduğu için, sosyal hizmetler alanına giren ve manevi yönden risk altında kalan bireylerin ve grupların koruma altına alınması gerekmektedir. Yurtlarda, sevgi evlerinde, çocuk evlerinde, bakım merkezlerinde vb. kurumlarda yaşayan çocukların ve gençlerin ruhi sorunlara yakalanmasını önlemek veya bu sorunları yaşayanlara koruyucu manevi eğitim programları hazırlamak ve uygulamak gerekmektedir. Bu noktada DİB yapılan protokollerle personel görevlendirmesi yapmakta ve eğitim programları düzenlemektedir. Manevi destek hizmetleri, bütüncül bakım hizmetleri çerçevesinde çocukları özellikle de bakıma muhtaç engelli çocukları koruma altına almak, sosyal işlevsellik kazandırmak veya oluşturmak için onlara her türlü manevi rehberlik, yönlendirme, refakatçi, destekleyici, güçlendirici ve teselli edici gibi sosyal hizmetin temel işlevlerini hayata geçirerek, onların kalben huzurlu ve mutlu olmalarını sağlar (Bulut, 2008: 253).

DİB tarafından oluşturulan komisyonlar, ASPB'ye bağlı kurumlarda gerçekleştirdikleri faaliyetleri hem raporlaştırarak hem de Din Hizmetleri Bilgi Yönetim Sistemine işleyerek başkanlığa bunu bildirmektedir. Bu verilere bakıldığında 2014 yılında ASPB'ye bağlı sosyal hizmet kurum ve kuruluşlarında gerçekleştirilen 5061 olan faaliyet sayısı, 2015 yılında 4401 faaliyet olarak tespit edilmiştir. Sayı düşmüş olsa da verilen eğitimlerde ve faaliyetlerde manevi eğitimin niteliği iyileştirilmiş, bu sayede daha çok verim alındığı düşünülmektedir. Çünkü nicelikten verim almaktansa niteliğe odaklanmak manevi destek hizmetin bir gereği olarak düşünülmektedir. DİB manevi destek hizmeti noktasında 2015 yılında 1039 personeli sosyal hizmet kuruluşlarında görevlendirmiştir. Başkanlık bu yıl içerisinde kurumlarla yapılan protokoller çerçevesinde 2015 yılı Ramazan ayı münasebetiyle "Vakit İyilik Vakti-Bu Ramazan ve Her Zaman" teması çerçevesinde yetiştirme yurtlarında ve bakım merkezlerindeki çocukları eğitim kamplarına alıp onları burada konaklatmıştır (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016: 67).

1.3. Yaşlılara Yönelik Manevi Destek Uygulamaları

İnsanlar hayatının ilerleyen dönemlerinde bedensel rahatsızlıklar, hastalıklar zayıflıklarla karşılaşmakta sosyal ve duygusal olumsuzluklar yaşamaktadırlar. Yaşın ilerlemesiyle beraber fiziksel güç azalmakta ve ruhsal olarak çöküntüler ortaya çıkmaktadır. Bugüne kadar yapılan araştırmalar maneviyatın ve dinin hayatın ikinci yarısında kuvvetli bir güç olduğunu ortaya çıkarmıştır (Bayraktar, 2007: 145). Yaşlılığın getirdiği psikolojik problemler karşısında güçlü durmak ve emekli olduktan sonra boşalan zamanı doldurmak ve onu daha iyi kullanmak için dini inançlar, ibadetler yaşlı bireylerin hayatlarında önemli bir yere karşılık gelmektedir (Akgül, 2009: 46).

Huzurevlerinde yapılan her türlü manevi eğitim ve etkinlik ASPB ve DİB arasında yapılan protokoller doğrultusunda gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle huzurevinde yapılacak bütün manevi eğitimler, uygulamalar, çalışmalar ASPB ile yapılan protokole dayanarak yapılmaktadır. Bu durum sadece ASPB bünyesinde olan huzurevleri için geçerlidir, diğer statülere sahip huzurevleri bu protokolden faydalanmamaktadır (Kodaman, 2012: 207).

Bunun yanında yaşlılar, akranlarıyla beraber vakit geçirebileceği, sığınabilecekleri yerler de aramaktadır. DİB bu doğrultuda iki farklı kategoride hizmet vermektedir: Birincisi hutbeler, vaazlar, konferanslar, broşürler, yazılı ve görsel yayınlar, kamu spotları ve reklamlarla büyüklerimizin değerini ve mertebesini topluma aktarmaktadır. Gerek yaşlı bireyin aile fertlerine gerekse tüm topluma “büyüklerine saygı göstermeyen, bizden değildir” hadis-i şerifi doğrultusunda hareket etmeleri için çalışmalar yapmaktadır ve bu konuda çaba göstermektedir. İkinci kategori ise huzurevlerinde kalan yaşlılara yönelik sürdürülen manevi destek hizmet çalışmalarıdır. Türkiye genelinde 55 ilde yirmi bin civarında yaşlı bu hizmetlerden faydalanmaktadır. Bu doğrultuda müftülüklerle beraber oluşturulan programlar kapsamında ziyaretler, sohbetler, rehberlik faaliyetleri, ibadetler, etkinlikler yapılmaktadır. Özellikle oruç aylarında iftar davetleri, önemli dini gün ve gecelerde manevi programlar, belirli süre aralığında huzurevleri ziyaretleri sürdürülmektedir (Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2016: 64-65). Bu hizmetler, yaşlıların sevgi, ilgi, moral, güven, inanç gibi manevi ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yer tutmaktadır.

2. Adalet Hizmetleri Alanında Manevi Destek Hizmetleri

Adalette, manevi destek hizmetleri, cezaevlerinde bulunan tutuklu ve hükümlülere yönelik hizmetleri kapsamaktadır. Bu başlık altında, cezaevinde sunulan manevi destek hizmetlerinin süreç, amaç ve uygulamaları ele alınmakta ve cezaevinde yapılan bu uygulamaların neler olduğu incelenmektedir.

2.1. Adalet Hizmetleri Alanında Manevi Destek Hizmetlerinin Süreci

Işık ve Demir (2012), cezaevlerinde manevi destek hizmetlerinin kurumsallaşma sürecini dört dönem şeklinde ele almaktadırlar:

Birinci Dönem (1950-1983): Cezaevlerinde manevi destek çalışmaları 1960’lı yıllardan sonra uygulanmaya başlanmıştır. Bu döneme kadar cezaevlerinde herhangi bir uygulamaya rastlanmamaktadır. Ancak, 1960’lı yıllardan sonra ceza/cezaevine yönelik bakışın değişimiyle -bu değişim cezaevlerinin ceza/acı çekilen mekân olmaktan çıkıp ıslah/terbiye edilen yer şeklindedir- beraber bu alanda manevi destek çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmaları planlayan ve yürüten kurum Diyanet İşleri Başkanlığıdır (Seyyar, 2015: 73). Bu dönemde cezaevlerinde

bulunan hükümlü ve tutuklulara yönelik ilk adımlar atılmış ve müfredatlar hazırlanmaya başlanmıştır. Bu süreç Adalet Bakanlığı ile DİB arasındaki işbirliğinin başlangıcı sayılabilir. Bu dönem içerisinde Adalet Bakanlığı, cezaevlerinde manevi destek ihtiyaçlarının önemine vurgu yaparak bu konuda nelerin yapılabileceğine dair bilgi talebinde bulunmuştur (Özdemir, 2002: 66). Bu taleple birlikte DİB, müftülüklere yolladığı genelge ile din adamlarına cezaevlerinde bulunan tutuklu ve hükümlülerin manevi duygularına seslenebilen, onları hayata karşı umutlandırabilecek görevlilerin seçilmesini ve cezaevinde görevlendirmesini istemiştir (Bulut, 1999).

Bu görevlendirmelerle beraber cezaevlerinde bulunan hükümlü ve tutuklulara yönelik manevi destek hizmetleri başlamıştır. Yapılan bu çalışmaların cezaevlerinde bulunan hükümlü ve tutukluların üzerinde olumlu sonuçlanmasıyla beraber DİB tarafından 09.02.1974 tarihinde cezaevlerine din adamları atanmıştır (Işık ve Demir, 2012: 30).

İkinci Dönem (1983-2001): Bu dönem Adalet Bakanlığı ve DİB arasında yapılan mutabakatlar dönemidir. Bu süreçte manevi destek hizmetlerine yeni tanımlamaların kazandırılması, cezaevlerinde söz konusu hizmetlerin kapsamını genişletmiştir. Manevi destek hizmetleri çerçevesinde daha önceki dönemlerde cezaevlerinde yapılan çalışmalar sadece din alanını kapsarken, din görevlilerinin görev tanımlamalarına getirilen yeni düzenlemelerle, hükümlü ve tutukluların manevi yönden güçlendirilmesi gerekliliği şeklinde kapsam genişletilmiştir (Adalet Bakanlığı, 1983). Bu hizmetleri sunmak için cezaevlerinde görevli personelin istihdamına 1983 yılında başlanmıştır. Bu istihdamla beraber tüm hükümlü ve tutuklulara manevi destek hizmetlerini ulaştırmak amaçlanmıştır (Bimer, 2017). Bu amaçla cezaevlerinde 214 din görevlisi kadrosu açılmıştır (Işık ve Demir, 2012: 32).

Üçüncü Dönem (2001-2011): 2000'li yılların başına kadar cezaevlerinde yapılan çalışmalar genellikle dini sohbet şeklinde yürütülmüştür. Ancak 2001 yılında cezaevleri manevi danışmanlık hizmeti anlayışında yaşanan değişikliklerle beraber, artık mahkûmların psikolojisini, sosyal durumunu ve manevi dünyasını ele alan çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır (Özdemir, 2002: 77). Bu amaç için bu alanda manevi destek çalışmalarını yürütecek uygulayıcıların sosyoloji ve psikoloji alanında beceriye sahip olmaları koşulu getirilmiştir (Özdemir, 2008: 46). Bunların devamında cezaevlerinde ise eğitici, psikolog ve sosyal çalışmacı kadrolarına istihdam yapılmıştır (Işık, 2010: 521).

Bu kapsamda en büyük değişiklik, cezaevlerinde manevi destek hizmetleri kapsamında yürütülen çalışmalarda müfredat değişikliği olmuştur. Bu değişikliklerle, 26.09.2002 tarihinde Din ve Ahlak Bilgisi müfredat programı yeniden oluşturulmuştur. Bu programda genel anlamda manevi desteğin amacı, kapsamı ve

kurumda bu desteği sunacak görevliler hakkında ayrıntılı bilgi yazıldığı görülmektedir.

Ayrıca 17.06.2015 tarihinde cezaevlerinde “Gözlem ve Sınıflandırma Merkezi” kurulmuştur. Bu sınıflandırma kapsamında psikolog, sosyal çalışmacı, öğretmen ve doktorun yanı sıra manevi destek uygulayıcıları olan din adamlarına da görev verilmiştir (Gözlem ve Sınıflandırma Merkez Yönetmenliği, Madde 17).

Dördüncü Dönem (2011 ve Sonrası): Adalet Bakanlığı ile DİB 10.02.2011 tarihinde “Tutuklu ve Hükümlülerin Dini ve Ahlaki Gelişimini Sağlamaya Yönelik Protokol” ile yeni bir başlangıç yapmıştır. Bu protokol ile cezaevlerinde yürütülen manevi destek hizmetlerinin tanımlaması, amaçları ve gerekliliği üzerinde durulmuştur.

2.2. Adalet Hizmetleri Alanında Manevi Destek Hizmetlerinin Amacı

Cezaevlerinde bulunan hükümlü ve tutuklulara yönelik yürütülen manevi destek hizmetlerinin genel amacı, yaşanan manevi yoksunluktan dolayı davranışlarda ortaya çıkan suç unsurlarını yok etmek veya minimize etmektir. Cezaevinde bulunan hükümlü ve tutukluların, cezaevi yaşamından sonra topluma uyumlu bir birey haline gelmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca hayatını idame etme noktasında manevi duygularını yükseltip hayata dair daha dirençli olması sağlanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Adalet Bakanlığı arasında yapılan protokollerde (Adalet Bakanlığı ve DİB protokol 2001 ve 2011) bu durum net bir şekilde belirtilmiştir;

1) Cezaevlerinde bulunan tutuklu ve hükümlülerin manevi duygularını güçlendirerek hem yaptıkları hata veya hataların farkına vardırarak hem de tekrarlamamalarını sağlayarak topluma yeniden katılabilmelerini desteklemek,

2) Tutuklu ve hükümlülerin manevi duygularını güçlendirerek dini ve milli bir kimlik kazandırılmasını sağlamak,

3) Tutuklu ve hükümlülerin dini duygularını bir motivasyon aracı olarak kullanılmasıyla bireyin kendi içinde barışık bir kişiliğe sahip olmasını sağlamak,

4) İnsanın “eşref-i mahlûkat” olduğu konusunda bilinçlendirmek. Hükümlü ve tutuklunun kendisine, topluma, Tanrı’ya, ve diğer canlılara karşı bir sorumluluk hissetmesini sağlamak,

5) Manevi duyguların ihtiyacından ve gerekliliğinden bahsederek önemini belirtmek,

6) Tutuklu ve hükümlülerin yanlış din veya eksik din anlayışlarını düzelterek din konusunda doğru bilgilenmelerini sağlamak,

7) Hükümlü ve tutukluların istekleri doğrultusunda Kur’an-ı Kerim ve peygamberimizin örnek kişiliğini anlatmak.

Cezaevlerinde bulunan manevi destek uygulayıcıları tüm bu maddeler doğrultusunda tutuklu ve hükümlülere yönelik manevi destek hizmetlerini sunmaya çalışmaktadır. Bu uygulamalarla mahkûmların cezaevinde kaldığı süreç içinde rehabilite olmaları, topluma kazandırılmaları ve tekrardan yaşadığı sorunlarla karşılaşmamları için çalışmalar yapılmaktadır.

2.3. Adalet Hizmetleri Alanında Manevi Destek Uygulamaları

Adalet Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasında 2001 ve 2011 yıllarında yapılan protokol gereği cezaevinde tutuklu ve hükümlülere genel anlamda şu uygulamaların yapılması kararlaştırılmıştır (Ustabaşı, 2015: 28-29):

- Din ve Ahlak Bilgisi
- Manevi Rehberlik
- Konferans etkinliği
- Kur'an-ı Kerim Öğretimi
- Dini Sohbetler

2.3.1. Din ve Ahlak Bilgisi

Cezaevlerinde din ve ahlak bilgisi dersi 1983 yılında yayımlanan genelge ile uygulanmaya başlanmıştır. Bu tarihten itibaren 1991 yılına kadar tüm tutuklu ve hükümlülerin zorunlu bir şekilde aldığı bir ders olmakla beraber 1991 yılında bu zorunluluk ortadan kaldırılarak katılmaları isteğe bağlı olarak değiştirilmiştir (Işık ve Demir, 2012: 41).

Bu dersin uygulamaya konulmasındaki amaç, tutuklu ve hükümlülerin cezaevinde kalma sürecinde kişinin manevi duygularını besleyerek hayata tutunmasını sağlamaktır. Özellikle cezaevi sürecinde tutuklu ve hükümlüler kendilerinin “kader kurbanı” olduklarını düşünmektedirler. Bundan dolayı Tanrı ile olan ilişkilerinde bir sarsılma olduğu hissine fazla kapılmaktadırlar. Tanrı tarafından kendilerinin cezalandırıldıklarına inanmaktadırlar. Bu doğrultuda hayatta bir anlamın ve amacın olmadığına dair kendilerini inandırabilmektedirler. Oysa Türkiye gerçekliğinde olaya bakıldığında, toplumun büyük bir kesimi için manevi duygunun temel kaynağı Tanrı olgusudur. Bu temel kaynağı kaybedilmesi tutuklu ve hükümlülerin hayata karşı yükledikleri anlamlarını da kaybetmelerine yol açmaktadır.

Bu noktada din ve ahlak bilgisi derslerinin verilmesiyle, tutuklu ve hükümlülerde kaybedilen anlam duygusunun yeniden kazandırılması amaçlanmaktadır. Bu denklemde bu dersin ilk etaptaki amacı tutuklu ve hükümlülerde doğru bir Tanrı ve din anlayışının oluşmasına yönelik faaliyetlerin yapılmasıdır. Ayrıca dinin ihtiyaç ve gerekliliği konusunda cezaevinde bulunan bireylerin ikna edilmesi hedeflenmektedir.

Bu çalışmalarla kişinin içinde bulunan motivasyon kaynağını veya aşkın gücü ortaya çıkarılarak, sorunlarla baş etmesini sağlamak amaçlanmaktadır. Bu çalışmalardaki amaç, kişinin kendisini kirli ve cezalandırılan kişi olarak görmeyip değerli hissedilmesinin sağlanmasıdır. Birçok çalışmayla cezaevinde bulunan hükümlü ve tutukluların sahip olduğu sorunların çözüm noktasında dinin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Nitekim Karademir (1997: 342)’in 450 mahkûmla yaptığı çalışmanın sonucunda deneklerin %69’u bu ihtiyacın gerekli olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu ders ile hükümlü ve tutukluların kendilerini potansiyel suçlu olarak görmelerini engellemek ve cezaevi yaşamından sonra topluma uyumlu birer birey olmaları hedeflenmektedir.

2.3.2. Manevi Rehberlik

Cezaevlerinde bulunan vaizlerin önemli bir görevi tutuklu ve hükümlülere yönelik manevi rehberlik çalışmalarında bulunmalarıdır. Bu kapsamda manevi destek uygulayıcıları, tutuklu ve hükümlülerle organik bir ilişki kurarak sorunlarla baş etme noktasında onlara yardım etmektedirler. Bu noktada önemli olan, hükümlü ve tutuklulara kendi sorunlarıyla baş etmede güçlendirici bir yeti kazandırılmasıdır (Işık ve Demir, 2012: 53). Ayrıca tutuklu ve hükümlülerin sorunlarını dinleyerek onların duygusal sağaltımlarını sağlamak ve aşkın güçlerini tespit ederek -ki çoğunun aşkın gücü Tanrıdır denilebilir- motivasyonlarını diri tutulmak hedeflenmektedir.

Bunlarla birlikte cezaevlerinde bulunan manevi destek uygulayıcıları için kurum içinde koordinasyonun sağlanması oldukça mühim olduğu bilinmektedir. Uygulayıcıların kendini yetersiz hissettiği konularda, tutuklu ve hükümlülerin kurumda çalışan sosyal çalışmacı ve psikologa yönlendirilmesi, koordinasyonun önemli bir parçasıdır. Burada amaçlanan, cezaevinde bulunanların yararını düşünerek manevi destek hizmetlerinden optimum düzeyde fayda sağlanmasıdır. Çünkü uygulayıcıların, insanın sadece manevi boyutunun olmadığını, farklı boyutlarının da olduğunu göz önüne alarak ve onları diğer meslek elemanlarına yönlendirerek, hükümlü ve tutukluların kendini iyi hissetmesini sağlamaları gerekmektedir (Işık, 2010: 251).

Cezaevlerinde manevi rehberliğin kapsamı sadece dini konularla sınırlı olmamaktadır. Cezaevlerinde bulunanların kişisel, ailevi, kurumla ilgili vb. sorunlarını da kapsamadığı görülmektedir. Manevi destek uygulayıcılarının, hükümlü ve tutukluların hapisane sürecinde yaşadığı ve kimseye anlatamadığı problemlerini dinleyerek ve onlarla konuşarak, kişinin rahatlamasının sağlanacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda manevi destek hizmetleri gereği bu sorunların çözüm sürecinde uygulayıcı, tutuklu ve hükümlülerin dilini ve duygularını kullanarak sorunlarla baş etmede onlara yardımcı olmalıdır.

2.3.3. Konferans

Adalet Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığınca imzalanan protokol gereği, illerde bulunan müftülükler tarafından ayda en az bir kez tutuklu ve hükümlülere yönelik konferans yapılmasının gerekli (Adalet Bakanlığı ve DİB protokol 2001 ve 2011) olduğu belirtilmiştir.

Cezaevlerinde yapılan konferansların amacı, hükümlü ve tutukluların sosyalleşmesinin sağlanması ve cezaevi dışında bulunan hayatla iletişimlerinin koparılmasındadır. Konferansların konularına bakıldığında, konferansları cezaevi sürecinden sonraki oluşturulacak yaşamı kapsadığı görülmektedir.

2.3.4. Kur'an-ı Kerim'in Öğretilmesi

Adalet Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki protokol gereği cezaevlerinde Kur'an-ı Kerim'in okutulması ve öğrenilmesi isteğe bağlı iken, 2011 yılında protokolün güncelleştirilmesiyle cezaevlerinde Kur'an-ı Kerim'in öğrenilmesi, cezaevi vaizinin esas görevleri arasında sayılmıştır (Işık ve Demir, 2012: 47).

Cezaevlerinde Kur'an-ı Kerimin okutulması ve öğrenilmesinin iki farklı boyutu vardır: Bunlardan biri dini diğeri ise psikolojik boyuttur.

Dini boyutu, cezaevlerinde bulunan kişilerin ibadetlerinde bir eksiklik veya engelle karşılaşmaması, dini ritüellerin devam ettirilmesi noktasında destek olma ve tüm bunlara teşvik etme ile beraber kişinin iyilik halini arttırma durumu olarak ifade edilmektedir. Diğer bir boyut olan psikolojik boyut ise, hükümlü ve tutukluların aşkın güç/Tanrı ile iletişim kurması sebebiyle, kişilerde bir rahatlama ve teselli söz konusu olmaktadır. Bu durumla birlikte tutuklu ve hükümlülerin psikolojik anlamda kendini iyi hissetmesi sağlanmaktadır (Özdemir, 2002).

2.3.5. Dini Sohbetler

Bu uygulama ile cezaevlerinde bulunanların manevi duygularına hitap edilen bir ortamın oluşması hedeflenmektedir. Bu sohbetlerle tutuklu ve hükümlülere sevgi, merhamet, fedakârlık gibi duyguların farkına varmaları ve paylaşmayı öğretmek amaçlanmaktadır. Ayrıca bu sohbetler aracılığıyla bu değerlerin mutlu ve güvenli bir toplumun oluşmasındaki önemi öğretilmektedir (Peker, 1990).

Bu sohbetlerde amaçlanan bir diğer konu ise doğru bir "rol model" kazandırma durumudur. Bunun için de Peygamberimizle ilgili sohbetler, rol model olma konusunu teşkil eder. Sohbetlerde peygamberin örnek kişiliği ve hayatı anlatılarak rol model sorunu çözülmeye çalışılmaktadır. Özellikle peygamberin sorunlara ve zorluklara karşı tutum, davranış ve sabır vb. gibi durumlarını anlatarak tutuklu ve hükümlülerin cezaevinde yaşadığı problemlere karşı bir tavır sergilemeleri istenmektedir.

3. Sağlık Hizmetleri Alanında Manevi Destek Hizmetleri

Son çalışmalarda, manevi destek hizmetlerinin ruh sağlığına olumlu yönde etki ettiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla hastanelerde manevi destek hizmetleri sunulmaya başlanmıştır. Söz konusu durum, Türkiye için de geçerlidir. Bu başlık altında Türkiye’de hastanelerde sunulan manevi destek hizmetlerinin tarihsel süreci, amacı ve uygulamaları irdelemektedir.

3.1. Sağlık ve Manevi Destek İlişkisi

İnsan biyolojik, psikolojik ve sosyolojik boyutları ile bütünlüğünü koruyan bir varlıktır. Birey iyi olma halini, bu bütünlüğün devamı nispetinde sağlayabilir. Şüphesiz sağlıklı olmak da bu iyi olma halinin devamı için gerekli bir durumdur. İnsan biyolojisi ya da psikolojisinde meydana gelen, istenmeyen, insanın sağlıklı olarak hayata devam etmesini kısıtlayan, vücudun işlevlerini yerine getirmesini engelleyen sebepler, hastalık olarak ifade edilebilmektedir. Hastalıkların iyileşme sürecinde tıbbi müdahalelerin ve çeşitli sosyal destek uygulamalarının yanı sıra farklı manevi destek uygulamaları da tedavi sürecini hızlandıran, hastanın tedaviye olumlu cevap vermesini sağlayan unsurlar olarak ifade edilebilmektedir (Kavas ve Kavas, 2014).

Araştırmacıların bu konuya yakın durmamasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden en önemlisi din ve maneviyat gibi kavramların pozitivist bilim perspektifinden bakıldığında bilimsel bilgi niteliğinin olmaması ve bu sebeple ölçmede sorunlar ile karşılaşılmasıdır (Miller ve Thoresen, 2003). Her ne kadar bilim felsefesi açısından tartışmalar sürse de maneviyat ve dini inanç gibi faktörlerin hastalık sürecince hastanın ruh halini değiştirdiği, intihar etme ve ölüm beklentisi gibi eğilimlerin azaldığı ve bu sürece uyum sağlamada belirleyici değişkenler olduğunu vurgulayan çalışmalar bulunmaktadır (Rowe ve Allen, 2004; Pargament vd., 1998).

Sonuç olarak maneviyat ve dini inanç faktörleri, hastalık süreçlerinde bireyin faydalanabileceği bir baş etme aracı olarak ifade edilebilir (Baldacchino ve Drapper, 2001). Diğer yandan bireyin gereksinimlerine paralel olarak manevi ve dini figürlerin bir danışman ve rehber aracılığı ile planlanarak sunulması, sağlıklı sonuçların ortaya çıkmasında belirleyici bir role sahiptir (Tuncay, 2007: 18). Her ne kadar pozitivist bilim perspektifinde tartışmaların sürdüğü bilinse de, maneviyat ve dini inanç gibi olguların ölçülmesi zor nesnelere olduğu ve bu sebeple bilimsel bilgi olamayacağı gibi faktörlerin insan sağlığı için bir gereksinim olduğu ortak kabul olarak ifade edilebilir.

3.2. Sağlık Hizmetlerinde Manevi Destek ve Hasta İlişkisinin Hukuki Dayanakları

1 Ağustos 1998 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan 23420 sayılı Hasta Afet ve Kriz Hallerinde Din Hizmetleri Hakları Yönetmeliği’nin 38. Maddesin-

de sağlık kurum ve kuruluşlarında herhangi bir görev aksamaksızın, hastaların hastalıklarla baş etmede motivasyonlarını güçlendirmek için manevi telkinlerde bulunmak için gerekli olan zaman ve mekân şartlarının göz önünde bulundurularak sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca yukarıda belirtilen maddede dini inancı bilinen ama kendisini ifade etme noktasında sorun yaşayan hastalara, manevi telkinde bulunmak için din adamlarının görevlendirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir (Resmi Gazete, 1998).

Madde 38: Sağlık kurum ve kuruluşlarının imkânları ölçüsünde hastalara dini vecibelerini serbestçe yerine getirebilmeleri için gereken tedbirler alınır. Kurum hizmetlerinde aksamalara sebebiyet verilmemek, başkalarını rahatsız etmemek ve personelce düzenlenip yürütülen tıbbi tedaviye hiçbir şekilde müdahalede bulunulmamak şartı ile hastalara dini telkinde bulunmak ve onları manevi yönden desteklemek üzere talepleri halinde, dini inançlarına uygun olan din görevlisi davet edilir (<http://sbu.saglik.gov.tr/hastahaklari/yonetmelik.htm>, 20.01.2017).

DİB tarafından yapılan “Dini Konularda Toplum Aydınlatma ile ilgili Başkanlık Görüşü” adlı çalışmada, din hizmetlerinin uygulama alanları Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tedrici bir şekilde genişletilip 1996 yılı 5063 sayılı Genelge ile bu alanlar belirlenmiştir (Altaş, 1999: 602). Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı dairesi 1996 yılında yayımlanan 5063 sayılı Genelge ile hastaneler hizmet alanı olarak görülmüş ve 1995 yılında “din ve moral hizmetleri” uygulaması başlamıştır (Başar, 2008: 621). Bu alanlar hastane, cezaevi ve çocuk işahlevleri olarak yeniden belirlenmiştir (I.Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, 1995: 62-64).

Sağlık Bakanlığı, sağlık kurumlarında manevi destek hizmetleri ile ilgili, ilk olarak 19/01/1995 tarihinde kendi teşkilatlarına yolladığı genelge ile bu uygulamayı başlattı. Bu uygulama ilk etapta “Va’z ve İrşat” olarak adlandırılmış, daha sonra ise bu isim “din ve moral hizmetleri” şeklinde değiştirilmiştir (Altaş, 1999: 605). Bu uygulama fazla sürmemiş, kısa süre içinde sonlandırılmıştır. Bu genelge kamuoyunda çokça tartışma konusu yapılmıştır. Özellikle uygulayıcıların imamlardan oluşması ve uygulamalarda Kur’an okunması, kader, kaza, sabretmek vb. kavramların olması “imamların hastalara Kur’an okuyacağı” algısına sebep olmuştur (Mollaoğlu, 2013: 34). Bu doğrultuda söz konusu genelgeyi Ankara Tabipler Odası Başkanı’nın Danıştay’a açtığı dava neticesinde, Danıştay 5. Dairesi 1996 yılında aldığı 1995/36 12 sayılı karar ile uygulamayı durdurmuştur. Bu karar nedeniyle Sağlık Bakanlığı 7/6/1996 tarihinde ve 9124 sayılı yazıyla söz konusu genelgeyi sonlandırmıştır (Altaş, 1999: 605).

3.3. Sağlık Hizmetlerinde Manevi Destek Hizmetinin Amacı

Beden ve ruh sağlığı ile dindarlık arasında pozitif bir ilişki olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda hastanelerde yapılan manevi destek hizmetlerinin, ki-

şinin yaşama dair “anlam ve amaç” sorunu gibi endişe, kaygı, hastalıklarla baş etme noktasında ve umutsuzluk gibi durumlarda hastanın hastalığa karşı cesaretli olması (Başar, 2008: 652-633; Ergül ve Bayık, 2004: 39) amaçlanmaktadır. Aynı doğrultuda; bu uygulama ile hastanede kalan hastaların, hastalıklardan kaynaklanan sorunlarının çözülmesi noktasında onlara yardım edilmesi amaçlanmaktadır.

Mollaoğlu’nun (2013:9-10) hastanelerde uygulanan manevi destek hizmetlerini eleştirmekte ve yapılan mevcut manevi destek uygulamalarının, “manevi destek hizmeti” ile ilgisi olmadığına yöneliktir. Türkiye’de mevcut uygulamayı yürüten din adamlarının görevleri hastaları motive edip güçlendirmekten çok, defin işlemleri, ölünün yıkanması, kefenlenmesi vb. ölüm sonrası dini inanç gereği neler yapılacağı yönündedir. Ciddi bir anlamda manevi destek hizmetini sunmak istiyorsak iki noktada dikkatli olunması gerekmektedir;

a) Hayata dair “anlam ve amaç” sorunu yaşayan hastalara yardımcı olmak ve bu konuda onları teşvik etmek,

b) Manevi rahatsızlığa sebebiyet veren kaygıların ve endişelerin ortaya çıkış nedenlerini belirleyip, sorunu çözüme noktasında hastalara güven vermek (Başar, 2008: 632-633).

Tüm bu bilgiler doğrultusunda, hastanede yapılan manevi destek personeli; 1) hastalığın sorunları ve kaynağı ile birlikte güçlü yanlarını tespit eden; 2) öncelikli olarak hastayı kendi motivasyon kaynaklarının farkına vardıran ve hastayı kanalize edebilen; 3) uygulayıcılar tüm uygulama aşamalarını hastaların isteği doğrultusunda yapan; 4) hastanın değerlerini, kültürünü bilen; 5) ona saygı duyan (Hutchison, 1997) şeklinde tanımlanabilir.

3.4. Sağlık Hizmetlerinde Manevi Destek Hizmetlerinin Çalışmaları

Türkiye’de hastanelerde yapılan manevi destek hizmetleri çalışmalarını genel anlamda iki dönemsel sürece ayırabiliriz. I. dönem, 1994-1996 yılları; II. dönem ise 2015 yılı ve sonraki yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemsel ayırımın temel sebebi 2015 yılında yaşanan paradigma değişimidir. Birinci dönemde hastanelerde yapılan manevi destek hizmetleri tamamen dini referans alınarak yapılan çalışmalardır. Bu dönemdeki hizmetler vaaz ve irşat, hastane ziyaretleri, din ve moral hizmetleri şeklinde yapılmıyordu. Ama 2015 yılında metodolojik ve yapısal anlamda değişen paradigma ile hastanelerde yapılan çalışmalarda dinden daha kapsamlı olan “manevi” kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda hastanelerde manevi destek, danışmanlık ve rehberlik, moral ve motivasyon çalışmaları yapılmaya başlanmıştır (Koç, 2016: 335-342).

Şekil 1. Hastanelerde Yapılan Manevi Destek Hizmetlerin Gelişimindeki Paradigma Değişim Süreci

I. Dönem Çalışmaları (1994-1996)	Paradigma Değişimi	II. Dönem Çalışmaları (2015-...)
<ul style="list-style-type: none"> • Taşiyıcı kavramlar: • Hastanelerde yürütülecek vaaz ve irşat • Hastane ziyaretleri • Din ve moral hizmetleri	<ul style="list-style-type: none"> • Metodolojik & Yapısal • (İçerik, eğitim, temsil gücü, kavramsallaştırma vs)	<ul style="list-style-type: none"> • Taşiyıcı Kavramlar • Manevi Destek • Dini/Manevi konularda danışmanlık ve rehberlik • Moral ve motivasyon

Kaynak: (Koç, 2016: 338)

Türkiye’de manevi destek hizmetlerine DİB tarafından hastalara uygulanan çalışmalarla ilgili konuya dikkat çekilmek istenmiştir. Bunun temel nedeni modern dünyada insanların hayat standartlarının ve ömrünün uzaması ile yaşlılık sorunu, kaygı ve sağlık problemlerinin ortaya çıkmasıdır. Bu noktada DİB bu konuyla özel olarak ilgilenmiştir. DİB bu konuya yönelik ilk etapta vaazlarda sağlık konusunu işlemeye başlamıştır. 2013 yılında diyanetin yaptığı 17.826 vaazda sağlık konusu işlenmiştir. Bu vaazlar şöyle tasniflenmiştir: Sağlık 6020, Sigara/Alkol/ Uyuşturucu 3384, Temizlik 3033, Çevre Temizliği, Kan ve Organ Bağışı konusu hakkında ise 1405 vaaz işlenmiştir (Din Hizmetleri Raporu, 2013: 23-24)

Türkiye’de yaşanan çocuk istismar olaylarına karşı Sağlık Bakanlığı hastanelerde “Çocuk İzleme Merkezi” kurulmasını öngörmüştür. Bu kurumun kurulmasındaki temel amaç, bu tür olaylara karşı müdahalenin tek bir elde toplanmasıdır. DİB buna yönelik 2011 yılında Ankara’da pilot uygulama kapsamında 3276 din görevlisine eğitim vermiştir. Pilot uygulama sonrasında 13 ilde 2013’de günlük seminerler verip kitleyi bilgilendirmeye başlamıştır (Din Hizmetleri Raporu, 2013: 120).

2014 yılında DİB manevi destek hizmetlerini araştırmak için yurtdışına göndermek üzere bir heyet belirlemiştir. Bu heyet ABD, İngiltere, Hollanda, Almanya ve Ürdün’deki çalışmaları inceledikten sonra, Türkiye’de manevi destek hizmetlerine ihtiyaç olduğundan bahsetmiştir. Bu doğrultuda Sağlık Bakanlığı yetkililerince iletişime geçilip belirli aralıklarla toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılar sonucunda DİB ve Sağlık Bakanlığı manevi destek hizmeti sunmak amacıyla mutabakata varmıştır (Din Hizmetleri Raporu, 2014: 30)

Hastanelerde manevi destek hizmetleri için 7 Ocak 2015 tarihi bir dönüm noktasıdır. Bu süreçle beraber hastanelerde yapılan çalışmalarda dini çalışmaların kapsamda bulunduğu; ancak merkezde manevi çalışmaların bulunduğu yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreç ile beraber Diyanet İşleri Başkanlığı manevi destek uygulayıcıları kapsamında Türkiye genelinde din psikolojisi, din eğitimi, din sosyolojisi, dini danışmanlık ve rehberlik alanlarında yüksek lisans veya doktora yapmış olan 1557 müftülük personeli tespit etmiştir. 27 Temmuz-18 Aralık tarihleri arasında uygulayıcılar hasta, hasta yakını ve hastane personeli olmak üzere 6045 kişiyle görüşmüştür (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 74). Sağlık Bakanlığı ve DİB bu tarihler arasında “Hastanelerde Manevi Destek Sunmaya Yönelik İşbirliği Protokolü” imzalamıştır. Bu protokolün ilk maddesi ile işbirliğinin genel gayesi belirtilmiştir:

“Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sağlık Bakanlığına bağlı hastane, kurum ve kuruluşlarda talep eden hastalara, hasta yakınlarına ve personeline, içinde buldukları şartlar göz önünde bulundurularak hastaların iyileşmelerine katkıda bulunmak amacıyla moral, motivasyon ve manevi destek sağlamaktır” (Hastanelerde Manevi Destek Sunmaya Yönelik İşbirliği Protokolü, Madde:1, 2015).

Bu protokol ile beraber Sağlık Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve farklı üniversitelerden katılan akademisyenlerle “Hastanelerde Manevi Destek Çalıştayı” düzenlenmiştir (Özkan, 2017: 63). Bu çalıştay üç oturum şeklinde gerçekleştirilmiştir. Birinci oturumda; “Görev Tanımı; Kapsam ve Hedefler, Manevi Destek İlkeleri ve Dil Üslup”, ikinci oturumda; “Manevi Destek Eğitim Programı”, alt başlıklar ise “Eğitim Süresi ve Süreci, Eğitimin İçeriği, Eğitimin Kapsamı, Eğitim Materyalleri ve Eğitim Konuları”, üçüncü oturumda ise; hastanenin genel yapısı, işleri vb. konular çalıştay süreci boyunca yetkililer tarafından değerlendirip tartışılmıştır (Han, 2016: 100).

Çalıştayda alınan kararlar sonrasında ilk olarak, 81 ilin il müftülüklerine manevi destek hizmeti yapacak kişilerin tespit edilmesi istenmiştir. Sonrasında bu uygulamayı yürütebilecek 6 il (İstanbul, Ankara, Kayseri, Erzurum, Samsun, Ordu) belirlenmiştir. Bu illerden 20 kişi seçilmiştir. Sağlık Bakanlığı ve DİB tarafından belirlenen kişilere 200 saat “Manevi Destek Eğitimi” verilmiştir. Eğitim sonrası ise uygulayıcılar 27 Temmuz-26 Ekim 2015 tarihleri arasında haftanın 4 günü olmak üzere; İstanbul Başakşehir Devlet Hastanesi, İstanbul Ümraniye Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul Bakırköy Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Ankara Etimesgut Devlet Hastanesi, Ankara Ulus Devlet Hastanesi, Ordu Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Ordu Ünye Devlet Hastanesi, Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Kayseri Eğitim ve Araştırma Hastanesi ve Samsun Eğitim ve Araştırma Hastanesi’nde göreve başlamıştır.

Üç aylık pilot uygulamanın bitimiyle, Sağlık Bakanlığı ve DİB, 27 Ekim 2015 tarihinde manevi destek hizmetleri uygulamasında görev alan kişilerle, uygulama esnasında yaşanan güçlü ve zayıf yönleri ele almak için “Sağlık Tesislerinde Manevi Destek Hizmetleri Pilot Uygulama Değerlendirme Toplantısı” gerçekleştirmiştir. Bu toplantı sonucunda görevliler 6 ay süreyle (28 Ekim 2015-27 Nisan 2016) tekrardan görevlendirilmiştir. Bunun yanında 22-24 Aralık 2015 yılında “Sağlık Tesislerinde Manevi Destek Hizmetleri Çalıştayı” yapılmasına karar verilmiştir.

22-24 Aralık 2015 tarihinde yapılan bu çalıştayda Sağlık Bakanlığı ile DİB yetkilileri ve manevi destek hizmetleri alanında çalışan akademisyenler katılmıştır. Çalıştaya katılanlara manevi destek hizmetlerinde çalışan görevliler, kurum ve uygulama hakkında genel sunum yapmıştır. Yapılan değerlendirme sonucunda çalıştay kurulu, her iki kurumda da “manevi destek hizmet sunum kitabı”, “manevi destek yeni eğitim müfredatı”, “broşür ve bilgi formları” ve “değerlendirme ve anket formları” hazırlaması hususunda karar vermiştir.

27 Nisan 2016 tarihine kadar planlanan pilot uygulama altı ay süreyle tekrar uygulamaya konulmuştur. Bu sürenin bitiminde ise tekrardan bir altı ay uzatılmıştır. Ayrıca Sağlık Bakanlığı ve DİB bu uygulamanın kapsamını genişletmek amacıyla manevi destek hizmet uygulamasını sekiz ili daha pilot il kapsamına almakla beraber 13 manevi destek uygulayıcısına ek olarak 76 personeli daha manevi destek eğitim programlarına dâhil edilmiştir.

Bu uygulama kapsamında manevi destek hizmetlerini sunanlar, tezli/tezsiz yüksek lisans veya doktora yapan ya da DİB personellerinden seçilip, DİB ve Sağlık Bakanlığının belirlediği akademisyenlerin düzenlediği “Hastanede Manevi Destek Eğitim Programı”nda eğitim alanlar arasından seçilmektedir.

3.5. Sağlık Hizmetlerinde Manevi Destek Hizmet Eğitiminde Okutulan Dersler

Hastanelerde yürütülen manevi destek hizmetleri için uygulayıcılara verilen eğitimlere bakıldığında çok düzeyli bir eğitimin verilmiştir. Bu anlamda verilen dersleri Dini Eğitim, Manevi Eğitim ve Müspet Eğitim şeklinde tasnif edilmesi mümkün olmaktadır. Bunlar;

Dini Eğitim:

Anlam Kazanma Sürecinde Rol Oynayan Psiko-Sosyal Süreçler ve Din, Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim Yöntemleri, Din Hizmetlerinde İletişim ve Önemi, Dini Baş etme, Dini Danışma ve Rehberlik Yaklaşımları, Dini Danışmanın Mesleki ve Kişisel Özellikleri, Dini Danışmanlığın Dini ve Kültürel Zemi- ni, Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri, Dini Danışmanlık Teorileri, Hadislerle Tıbbu'n-Nebevi ve Önemi, Hastanede Dini Hayat, Hastanede Dini İletişim ve

Yöntemleri, İslam’da Hastalık ve Sağlık Kavramları, İslami Değerler Açısından Manevi Sosyal Hizmetler, Namaz Özelinde İbadetlerin Biyo-Psiko-Sosyal Etkileri, Ruh Sağlığı ve Din, Tıp ve Din İlişkisi, Başa Çıkma ve Dini Başa Çıkma Becerileri, Bir Din Öğrenimi Olarak Dini Danışmanlık ve Rehberlik, Hastalıklara Maruz Kalan Peygamberler ve Sahabeler

Manevi Eğitim:

Bakıma Muhtaç Bireylere Yönelik Manevi Destek, Değerler Eğitimi (Sabır ve Başa Çıkma), Değerler Psikolojisi (Merhamet ve Şefkat), Manevi Bakımda Etkili İletişim, Manevi Bakımdan Sosyal Hizmetler, Manevi Danışmanlık İlkerleri ve Önemi, Manevi Danışmanlık Teknikleri, Tıbbi Sosyal Hizmetlerde Manevi Destek, Manevi Bakım, Hasta Yakınlarının Hastaya Yönelik Manevi Desteği, Hasta ve yakınlarına Manevi Destek ve Bakım Konsepti, Dünya’da ve Türkiye’de Manevi Bakım Hukuku, Hastanelerde Manevi Bakım Modeli ve Uygulaması, Hastanelerde Manevi Bakımın Önemi, Hayat, İnsan, Anlam Arayışı ve Modern İnsanın Anlamsızlık Sorunu, Logoterapide Anlam, Anlam Kazanma Süreçleri ve Din

Müspet Eğitim:

İletişim Süreç ve Teknikleri, Görüşme Teknikleri, Kriz Durumlarında Danışmanlık, Psikolojik Danışma İlke ve Teknikleri, Rehberlik ve Danışmanlığın Sosyolojik Temelleri, Sağlık Hukuku, Sosyal Hizmet Mesleği, Temel Sağlık Bilgisi / Sağlık ve Hastalık Terminolojisi, Fizyoloji ve Psikolojiye Giriş, Geriatri / Engelli / Kronik Hastası ve Ailesinin, Hasta Hakları (Mahremiyet, Bilgi Güvenliği ve Gizliliği vb.), Hastane Organizasyon Yapısı ve İşleyişi, Beden Dili, Danışma Kuramları,

4. Din Hizmetleri Alanında Manevi Destek Hizmetleri

Din hizmetlerinde sunulan manevi destek hizmetleri, Aile ve Dini rehberlik bürosu tarafından yapılmaktadır. Bu kurumun birincil amacı, ailenin bütünlüğünü sağlamaya yönelik çalışmalar olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bu başlıkta, dini ve rehberlik bürosunda manevi destek hizmetlerinin, süreci ve sunulan manevi destek uygulamaları incelenmiştir.

4.1. Din Hizmetlerinde Manevi Destek Hizmetlerinin Süreci

2003 yılında DİB bünyesinde açılan Aile ve Dini Rehberlik Büroları, tüm halk tabanına ulaşmayı öncelikli hedef olarak amaçlamıştır. Halk nezdinde itibar görmüş din görevlileri vasıtasıyla, halk ile yakın ilişki içinde bulunulması hedeflenmiştir. Bu sayede Aile ve Dini Rehberlik Büroları bir danışma merkezi olarak tanımlanmışlardır ve hedef kitlenin din ile ilgili boyutlarını çözüme kavuşturmayı öngörmüştür. Hukuk, sağlık, sosyal güvenlik gibi boyutlarda ise gerekli kurum-

lara yönlendirmek ve bu bağlamda bireyin içinde bulunduğu dezavantajlı durumdan onu kurtarmak amaçlanmıştır.

DİB il müftülükleri bünyesinde 633 sayılı Kanun'a uygun bir şekilde dini rehberlik yapmak üzere kurulmuştur (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 55). İlk olarak 10 Ekim 2003 tarihinde "Aile Büroları" adıyla Adana, Elazığ, Samsun, İzmir, İstanbul ve Ankara'da açılan Aile ve Dini Rehberlik Büroları, Ocak 2007'de alınan bir karar ile "Aile İrşat ve Rehberlik Büroları" olarak değiştirilmiş, Mayıs 2014'te ise bugünkü adını almıştır (Din Hizmetleri Raporu, 2016).

Aile ve Dini Rehberlik Büroları 2015 yılı itibarıyla, il müftülükleri bünyesinde faal olarak çalışmaya başlamıştır. Türkiye'nin tüm vilayetlerinde ve ayrıca toplamda 264 ilçede müftülüğe bağlı olarak vatandaşlara hizmet sağlamaktadır. Toplamda 2078 görevli ile çalışan bu kurumun; 1402'sini kadın geriye kalan 676'sını ise erkekler oluşturmaktadır (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 55).

Aile ve Dini Rehberlik Bürolarında çalışma yürüten personeller, genel olarak Kur'an kursu öğrencileri ve vaizlerdir. Türkiye genelinde personel dağılımını; 957 Kuran kursu öğrencisi, 220 İmam-hatip ve müezzin kayıym, 703 vaiz ve 44 din hizmetleri ve eğitim uzmanı oluşturmaktadır (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 56).

Aile ve Dini Rehberlik Büroları'nda çalışma yürüten personeller, vatandaşların sorularına telefonla, yüz yüze ya da e-posta yoluyla cevap verip dini rehberlik ve danışmanlık yapmaktadırlar. Görev kapsamı dışındaki sorular veya konular hakkında ise müracaatçıyı İl Sağlık Müdürlükleri, Emniyet, Adliye, Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü gibi ilgili kurumlara yönlendirmektedirler. Aile ve Dini Rehberlik Büroları, vatandaşlara daha iyi bir hizmet sunabilmek ve müracaatçının ihtiyaçlarına daha iyi çözüm bulmak amacıyla sorulan soruları, alınan cevapları ve müracaatçının demografik bilgilerini DHYS'nin ilgili alanında muhafaza etmektedir. Bu kapsamda 2015 yılı içinde sisteme kaydedilen soru sayısının 8556 olduğu tespit edilmiş olup il koordinatörleriyle yapılan görüşmede bu sayının sisteme kaydedilenden çok daha fazla olduğu bilgisi elde edilmiştir (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 56-57).

Sorulan soruların kayıt altına alınmasıyla birlikte genel konuların belirli başlıklar altında toplanması kararı alınmış ve bununla ilgili gerekli çalışmalar başlamıştır. Alınan bu kararın üzerine müracaatçılara daha iyi bir hizmet sunabilmek için aile, sağlık, eğitim, kadın, çocuk, genç, evlilik-nikâh-boşanma ve sosyal durumlar ile ilgili ana başlıklar ve bunlara ek olarak çalışmalara yardımcı olabilecek alt başlıklar oluşturulmuştur. (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 57)

Yapılan bu hizmetlerde bazı müracaatçıların konu dışında soru sormalarını engellemek için bazı çalışmalar yapılmıştır. Aile ve Dini Rehberlik Bürolarında çalışan personellerin harcadıkları enerjileri, kendi görev alanında kullanmalarını sağlamak için 2014 yılında Alo Fetva Hattı'nın alanına giren fihki konular bütü-

nüyle kaldırılmıştır. Bu bağlamda evlilik-nikâh-boşanma ve aile ile ilgili konu başlıklarının ilk sırayı aldığı görülmüştür (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 57).

Aile ve Dini Rehberlik Büroları genel olarak halkın sorunlarına ilgili alan kapsamında çözümler üretme ve bireyi bulunduğu dezavantajlı durumdan kurtarıp toplumda bir fert olabilmesini sağlamaya çalışmaktadır. İl müftülükleri bünyesinde çalışma yürüten Aile ve Dini Rehberlik Büroları, yeni bir kurum olmasına karşın aktif bir faaliyet yürütmektedir. 2015 yılında faal olarak çalışmaya başlayan bu kurum, giderek faaliyet alanını genişletmekte ve sistemli bir çalışma tarzı üretmektedir.

4.2. Din Hizmetlerinde Manevi Destek Hizmetlerinin Amacı

Aile yapısı içindeki her bir ferdin bireysel gelişimini olumsuz bir şekilde etkileyen davranışları onarmaya çalışan Aile ve Dini Rehberlik Büroları, aile yapısına zarar veren etmenleri minimuma indirmeyi veya ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Aile ve Dini Rehberlik Büroları, aile kurumu içindeki fertlerin mağduriyet yaşaması sonucu aldıkları dini danışmanlık sonrası, doğru dini veriler ile güçlenmesini ve topluma katkıda bulunacak bir birey olmasını sağlar. Toplumun en küçük temel yapı taşı olan aileyi korumak amacıyla kurulan Aile ve Dini Rehberlik Büroları; aile, çocuk, yaşlı, kadın gibi alanlarda toplumsal problem olarak ortaya çıkan töre cinayetleri, erken yaşta evlilik, boşanma sonrası ilişkiler, zorla evlilik gibi olumsuz konularda dini kaynaklar ışığında vatandaşlara yardımcı olmayı amaçlamaktadır (Din Hizmetleri Raporu, 2016).

4.3. Din Hizmetlerinde Manevi Destek Hizmetlerinin Uygulamaları

Aile ve Dini Rehberlik Büroları bireylerle; yüz yüze, e-posta yoluyla veya telefonla görüşmeler yapıp, bireyin içinde bulunduğu dezavantajlı durumdan onu kurtarmaya çalışmaktadır. Bireysel görüşmelerin yanı sıra grup ile çalışma, bilgilendirme faaliyetleri yapılmaktadır. “Aile” kavramına büyük önem veren Aile ve Dini Rehberlik Büroları, bu konu ile ilgili çeşitli seminerler, konferanslar, paneller düzenlemiş ve toplumu bu konuda bilinçlendirmeyi hedeflemiştir. “Aile Okulu Seminerleri”, “Evlilik Öncesi Eğitim Seminerleri”, “Boşanma ve Sonrasında Dini Danışmanlık”, “Çocuklara ve Gençlere Değerler Eğitimi”, “Cami ve Namazla Arınma Panel Dizisi”, “Koruyucu Aile Panel Dizisi”, “İntihar ve Töre Cinayetleri Bağlamında Toplumsal Sorunlar ve İslam Panel Dizisi”, “Aile Haftası Faaliyetleri”, “8 Mart Dünya Kadınlar Günü Faaliyetleri” gibi çalışmalar ile toplumsal bilincin artırılmasını ve aile yapısının korunmasını öngörmüşlerdir (Din Hizmetleri Raporu, 2013).

İnsana dini manada bir değer biçen Aile ve Dini Rehberlik Büroları, bu bağlamda insana ve insanlığa karşı yapılmış her türlü fenalığın karşısında olabilmek için çeşitli alanlar ile ilgili projeler gerçekleştirmiştir. Başta çocuklar ve kadınlar olmak üzere; şiddete, çocuk istismarına, madde bağımlılığına, mültecilere, aile yapısının korunmasına ve de güçlenmesine yönelik projeler hazırlanıp uygulamaya konulmuştur.

Aile ve Dini Rehberlik Bürolarınca yapılan faaliyetlerin sayısı 2013 yılında 9178, 2014 yılında 15701, 2015 yılında ise 15757 olarak belirlenmiş olup bu sayının gittikçe arttığı gözlemlenmiştir. Bu faaliyetlerin bölgelere göre dağılımında ise ilk üç sırada Karadeniz(3507), Marmara (3573) ve İç Anadolu (2371) bölgeleri görülmektedir. Başvuruların yoğun olduğu bölgelerde faaliyetlerin de yoğun olarak yapıldığı görülmektedir (Din Hizmetleri Raporu, 2015: 61).

Tüm bunların yanında aile kurumunun önemini anlatmak ve vatandaşlara kavratmak amacıyla kültürel ve sosyal faaliyetler de yürüten Aile ve Dini Rehberlik Büroları'nın çalışmaları şu şekilde sıralanabilir:

Sohbet grupları, eğitim ve dersler, bilgilendirici seminerler, konferanslar ve paneller, sosyal etkinlikler, TV-radyo programları, projeler, hatim-mevlit programları, Kur'an tilavetleri, vatandaş ziyaretleri, düğün-nişan ziyaretleri, makale/köşe yazısı, gezi-piknik, sergi-kermes, yarışmalar vb.

Ayrıca kurumun farkındalık ve eğitim faaliyetleri kapsamında şu çalışmaları bulunmaktadır (Din Hizmetleri Raporu, 2013):

- Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerine Yönelik Hizmet İçi Eğitim Seminerleri,
- Aile ve Dini Rehberlik Tanıtım Seminerleri,
- Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesinde Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması Projesi,
- Tek Ebeveynli Ailelere Yönelik Manevi Destek Eğitimi,
- Aile Okulu,
- Çocuk İhmal ve İstismarı Farkındalık Eğitimi,
- Travma Yaşayan Bireylere Yönelik Manevi Destek Eğitimi.

Sonuç

Avrupa ve Amerika'da, sosyal hizmette manevi destek hizmetleri her ne kadar 1960'lı yıllarda tartışılmaya başlanmışsa da profesyonel olarak 1980'li yıllarda hizmetin başlatıldığı bilinmektedir. Bu tarihten itibaren Avrupa ve Amerika'da sosyal hizmette "manevi destek hizmetleri" aktif olarak uygulanmaya başlamıştır.

Türkiye'de ise sosyal hizmet alanında manevi destek hizmetleri oldukça yeni bir alandır. Dezavantajlı gruplara yönelik manevi destek hizmetleri 1990'lı yıllarda -bu tarihten önce yapılan uygulamalar dini temelli destek uygulamalarıydı- uygulanmaya başlandı. Ancak ilk ciddi uygulamalar 2000'li yıllardan sonra gerçekleştirildi. Bu tarih itibarıyla sağlık, adalet, aile ve sosyal politikalar ve din hizmetleri alanında manevi destek hizmetleri sunulmaya başlamıştır.

Aile ve sosyal politikalar alanına bakıldığında manevi destek hizmetleri iki alanda yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlar çocuk ve yaşlı dezavantaj gruplarının

bulunduğu alanlardır. Çocuklara yönelik manevi destek hizmetleri koruyucu merkezli iken yaşlılarda yönelik uygulanan manevi destek hizmetleri ise yalnızlık, umut ve ölüme hazırlık temalı uygulamalar bulunmaktadır. Bunlara karşın gençlere yönelik manevi destek hizmetleri çocuk ve yaşlılara oranla oldukça kısıtlıdır. Oysa çeşitli sorunlar (madde bağımlılığı, yalnızlık, işsizlik vb.) diğer gruplara nispeten gençlerde daha ciddi bir boyutta olduğu bilinmektedir. Bu sebeple gençlere yönelik manevi destek hizmetleri sağlanmalıdır.

Adalet alanında yapılan manevi destek uygulamaları ilk dönemlerde din merkezli olsa da mevcut uygulamalar manevi merkezli olduğu görülmüştür. Adalette mevcut manevi uygulamalar iki boyuta sahiptir. Bunlar; manevi ve din boyutudur. Bu uygulamaların amacı, tutuklu ve hükümlülerin motivasyonlarını güçlendirerek mevcut sorunlarını minimize etmek amacıyla bu alanda manevi destek hizmetlerinin manevi boyutunun güçlendirilmesi gerekmektedir.

Sağlık alanında, 2015 yılında itibaren değişen paradigmayla manevi destek hizmetlerin profesyonelce uygulandığı alandır. Bu alanda çalışacak olan manevi destek personelleri belli bir eğitimden almış kişiler olup ayrıca altı ay boyunca dini ve pozitif bir eğitim aldıktan sonra alanda görevlendirirler. Böylelikle bu alanda çalışan personel profesyonel bir şekilde hizmet vermektedir.

Din hizmetleri alanında, 2003 yılında açılan Aile ve Dini Rehberlik Bürolarıyla bu alanda manevi destek hizmet verilmeye başlanmıştır. Bu kurum özellikle kadın, çocuk ve şiddet merkezli uygulamalarda bulunmaktadır. Toplumda yaşanan sorunları manevi temelli çözümler getirmeye çalışılmaktadır.

Sonuç olarak; Türkiye’de mevcut manevi destek hizmetleri DİB tarafından yapılmaktadır. Başkanlık profesyonellik anlamında bir çok noktalarda çalışma yapmış olsa manevi desteğin kurumsallaşmasında ciddi eksiklikler bulunmaktadır. En önemli eksiklik ise bu alanda çalışan personellerin ciddi bir eğitimden mahrum olmasıdır. Dolayısıyla manevi destek personelleri kişilerle görüşürken din telkinler şeklinde çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Oysa bu alanda çalışan personellerin dini eğitimin yanı sıra müspet eğitimden yararlanması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Adalet Bakanlığı (1983), Din ve Ahlâk Bilgisi Müfredat Programı; Adalet Bakanlığı, 46/1 Nolu Genç ve Yetişkin Hükümlü ve Tutukluların Eğitim ve İyileştirilme İşlemleri ve Diğer Hükümlere Dair Genelge
- AKGÜL, A.; (2009), *Yaşlılarda Sosyal ve Manevi Bakım (Darülaceze Örneği) Yüksek Lisans Tezi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALTAŞ, N. (1999), “Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma)”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 39, Sayı: 1, Ankara

- APAK, H. (2017), Sosyal Hizmet ve Maneviyat: Sosyal Çalışmacılar Üzerine Bir Alan Çalışması, Yayınlanmamış Doktora, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- APAK, H. (2018), “Güçlendirme ve Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet”, JASSS Dergisi, Sayı: 67, ss. 399-412.
- BALDACCHINO, D. ve DRAPER, P. (2001), “Spiritual Coping Strategies: A Review of the Nursing Research Literature, Journal of Advanced Nursing”, Vol: 34, No: 6, pp. 833-841.
- BAŞAR, S. (2008), “Diyanet İşleri Başkanlığının Yürüttüğü Cami Dışı Din Hizmetleri Kapsamında Hastanelerde Din Hizmetleri İhtiyacı”, I. Din Hizmetleri Sempozyumu, Ankara
- BAYRAKTAR, F.; (2007), *Yaşlılık Dönemi ve Problemleri*. İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı.
- BULUT, A. (2011), Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık, DİB Yayınları, Ankara.
- BULUT, M. (1999), “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitimi Görevi”, Diyanet İlmi Dergi, Yıl: 35, Sayı 4, Ankara.
- ÇEKİN, A. (2014), Maneviyat, Manevi Bakım ve Sosyal Hizmet, Samsun, Etüt Yayınları.
- Din Hizmetleri Raporu (2013). Yıllık Rapor. <http://www2.diyaret.gov.tr>, (01.02.2018).
- Din Hizmetleri Raporu (2014). Yıllık Rapor. <http://www2.diyaret.gov.tr>, (01.02.2018).
- Din Hizmetleri Raporu (2015). Yıllık Rapor. <http://www2.diyaret.gov.tr>, (01.02.2018).
- Din Hizmetleri Raporu (2016). Yıllık Rapor. <http://www2.diyaret.gov.tr>, (01.02.2018).
- Diyanet İşleri Başkanlığı, (2009), *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009 Ankara*, Ankara, Diyanet Yayınları.
- ERDEM, M. ve KESGİN, B. (2017), “Manevi Destek Uygulayıcılarının Manevi Destek Hizmetlerine İlişkin Görüşleri”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 15, ss.124-140.
- ERGÜL, Ş. ve Bayık, A. (2004), “Hemşirelik ve Manevi Bakım, Cumhuriyet Üniversitesi, Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi”, Cilt: 8, Sayı: 1, s. 37-45.
- HAN, A; (2016), “Diyanet işleri Başkanlığının Hastanelerde Yürüttüğü Manevi Destek Hizmetleri”, Editörler: AYTEN, A., M. Koç, N. Tınaz, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik*, Cilt-II (91-107), Dem Yayınları, İstanbul.
- HUTCHINSON M. (1997) *Healing The Whole Person: The Spiritual Dimension Of Holistic Care*
- İŞİK, H. ve DEMİR, A. (2012). *Ceza İnfaz Kurumları Din Hizmetleri Rehberi*, Ankara: DİB Yayınları.
- İŞİK, H. (2010), “Cezaevlerinde İnfaz Kurumlarında Din Hizmetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 12, s. 250-263.
- KARADEMİR, K. (1997), *Suçluların Toplum Kazandırılmasında Din Eğitiminin Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAVAS, E ve KAVAS, N.(2014), “Manevi Destek Algısı (Mda) Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerliliği Ve Güvenilirliği”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Yıl: 2, Sayı: 9, s. 905-915.
- KOÇ, M. (2016), “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hastanelerdeki Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri (1995-2015): Sınırlılıklar ve Bir Eğitim Program Önerisi”, Editörler: AYTEN, A., M. Koç ve N. Tınaz, İstanbul, Dem Yayınları, s. 321-371.

- KODAMAN, N. B.; (2012). *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 25, s. 194-211.
- LYNCH, G. (2002), *Pastoral Care & Counselling*, Sage Publications, London.
- MILLER, W. ve C. Thoresen (2003), “Spirituality, Religion, and Health: An Emerging Research Field”, *American Psychologist*, Vol: 58 No:1, pp. 24-35.
- MOLLAOĞLU, H. (2013), *Hastane Hizmetleri Bağlamında Manevi Bakım ve New York Healthcare Chaplaincy Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ÖZDEMİR, S. (2004), Sosyal Hizmetlerde Çocuk ve Gençlerin Eğitim Hakları, Birinci Sosyal Hizmetler Şurası, 308-317
- ÖZDEMİR, S. (2008), “Cezaevlerinde Verilen Din Eğitiminin Yeterliliği Üzerine Bir Araştırma: Isparta-Burdur Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yıl: 2008/2, Sayı: 21, s. 23-49.
- ÖZDEMİR, Ş. (2002), “Türkiye’de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, Sayı: 2, s. 65-78.
- PEKER, H. (1990). Suçlularda Dinî Davranışlar. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4), 93-124.
- ROWE, M. M. ve Allen, R. G. (2004), “Spirituality as a Means of Coping With Chronic Illness”, *American Journal of Health Studies*, Vol: 19.
- SEYYAR, A. (2008), İslami Değerler Açısından Manevi Sosyal Hizmetler, (Editör: Seyyar, A.) içinde, *Manevi Sosyal Hizmetler* (ss.13-52), İstanbul. Rağbet Yayınları.
- SCHLAUCH, C. R. (1985). “Defining Pastoral Psychotherapy”, *Journal of Pastoral Care*, Vol: 39, No: 3, pp. 219–228.
- SEYYAR, A. (2015), “AB Sürecinde Türkiye’de Manevi Sosyal Hizmetlerin Önemi”, Editör: SEYYAR, Ali, *Manevi Sosyal Hizmetler*, İstanbul, Rağbet Yayınları, İstanbul. s. 53-81
- ŞİRİN, T. (2014), *Dini Danışmanlık ve Rehberlik, İhsan Modeli, Mim Akademik Yayıncılık*, İstanbul.
- TUNCAY, T. (2007), “Kronik Hastalıklarla Baş etmede Tinsellik”, *Sağlık ve Toplum Dergisi*, Yıl:17, Sayı:2, s. 13-20.
- USTABAŞI, Nimet K. (2015), *Cezaevlerinde Yürütülen Din Hizmetlerinin Mahkûmlar Üzerindeki Psikososyal Etkisi: Çanakkale Cezaevleri Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- WISE, Carroll A. (1951), *Pastoral Counseling: It’s Theory and Practice*, Harper & Brothers Publishers, New York
- YEŞİLKAYALI, E. (2016), “Sosyal Çalışmada Maneviyata Duyarlı Müdahale”, *JASS Dergisi*, Sayı:53, ss.227-237.